

ΠΕΡΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ – ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ars antiqua – Ars nova – Trecento – Ars subtilior

Θεόδωρος Κίτσος

Από μόνο του το γεγονός ότι ο Μεσαίωνας στον καθημερινό λόγο έχει καταστεί συνώνυμο του σκοταδισμού και του βάρβαρου παρελθόντος υποδεικνύει ότι ολόκληρη η περίοδος αυτή της ευρωπαϊκής ιστορίας έχει υποτιμηθεί και υποβαθμιστεί. Κατά συνέπεια, η επικρατούσα αντίληψη για τη μουσική του Μεσαίωνα δε θα μπορούσε να είναι διαφορετική. Για τον μέσο σπουδαστή και λάτρη της μουσικής, η ενασχόληση με τη μεσαιωνική μουσική ισοδυναμεί, στην καλύτερη περίπτωση, με ταξίδι σε άγνωστα, θολά νερά. Λόγω των ιδιαιτεροτήτων της μουσικής τέχνης/επιστήμης το ταξίδι αυτό δεν είναι εύκολο. Θα χρειαστεί κανείς να αποφύγει πολλούς σκοπέλους και υφάλους. Όμως, όσο και αν φαίνεται περίεργο, το ταξίδι αυτό είναι μια πρόκληση που μπορεί να αποβεί ιδιαιτέρως ευχάριστη και δημιουργική.

Εισαγωγή. Αρχικοί προβληματισμοί

Η μελέτη της μουσικής του Μεσαίωνα είναι μια διαδικασία πολύπλοκη. Πρώτα απ' όλα γιατί, σε αντίθεση με τη σύγχρονη αντίληψη για τη μουσική, η μεσαιωνική μουσική δεν μπορεί να προσδιοριστεί ως «αυτόνομη» τέχνη, καθώς η πεποίθηση περί αδιαιρέτου μεταξύ λόγου και μουσικής που κληρονομήθηκε από την αρχαιότητα ήταν πολύ ισχυρή. Επιπλέον, η μουσική τέχνη (τόσο ως δημιουργία όσο και ως πράξη) εντάσσεται σε ένα αυστηρό πλαίσιο από κώδικες και συμβατικότητες του μεσαιωνικού βίου που καθορίζουν τη λειτουργία, το χαρακτήρα και την εξέλιξή της. Επομένως, για να γίνει κατανητό το οποιοδήποτε μουσικό φαινόμενο ή γεγονός (ακόμα και το φαινομενικά πλέον

απλοϊκό) χρειάζεται μια πολυπρισματική προσέγγιση, η οποία απαιτεί βαθιά γνώση του ευρύτερου ιστορικού και κοινωνικού περιβάλλοντος.

Όμως η πολυπλοκότητα δεν είναι η μεγαλύτερη πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει κανείς, καθώς υπάρχουν ανυπέρβλητες δυσκολίες στην ίδια τη βάση της μελέτης του αντικείμενου. Οι πρωτογενείς μουσικές πηγές, στις οποίες είναι υποχρεωμένος να ανατρέξει ο ερευνητής προκειμένου να καταστεί εφικτή η προσέγγιση του ήχου του παρελθόντος, είναι *a priori* δεδομένο ότι θα είναι τουλάχιστον ελλιπείς. Για την περίοδο του πρώιμου Μεσαίωνα οι ήχοι δεν καταγράφονται και επομένως η όποια συζήτηση γύρω από τη μουσική περιορίζεται σε θεωρητικό και φιλοσοφικό επίπεδο. Με την εμφάνιση της μουσικής σημειογραφίας, της παραστατικής δηλαδή αντιστοιχίας των μουσικών ήχων, τον 9^ο αι., από τα γνωρίσματα των ήχων το μόνο που καταγράφεται, και αυτό μερικώς, είναι το τονικό ύψος. Θα χρειαστεί να περάσουν πάνω από 300 χρόνια ώστε να μπορέσουν να καταγραφούν, έστω και υποτυπωδώς με βάση τα σημερινά δεδομένα, οι διάρκειές τους. Για τα υπόλοιπα (ένταση, προσδιορισμός μουσικών οργάνων κ.λπ.), οι άμεσες πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Δυστυχώς, η έλλειψη προφορικής και εκτελεστικής παράδοσης καθιστά την προσέγγιση της μεσαιωνικής μουσικής ακόμα πιο δύσκολη. Με εξαίρεση την περίπτωση του εκκλησιαστικού μέλους, η μουσική του Μεσαίωνα σταμάτησε να παίζεται και να συζητιέται, με αποτέλεσμα να παραδοθεί στη λήθη της ιστορίας για εκατοντάδες χρόνια.

Όλα τα παραπάνω καθιστούν τη μελέτη της μουσικής του Μεσαίωνα τουλάχιστον προβληματική· πόσο μάλλον την αναβίωσή της. Όμως ακριβώς εκεί έγκειται και το ενδιαφέρον του όλου εγχειρήματος. Ο μελετητής πρέπει να εκμεταλευτεί στο έπακρο τα τεκμήρια που έχει στη διάθεσή του, να τα συνδυάσει με αυτά άλλων επιστημών και τεχνών, να τα ερμηνεύσει, να αναπτύξει εμπειριστατωμένη επιχειρηματολογία για τις θεωρίες που είναι υποχρεωμένος να εκθέσει προκειμένου να καλύψει τα κενά που υπάρχουν –και υπάρχουν, ακόμα και σήμερα, πολλά τέτοια. Λόγω τούτων, ο μελετητής της μουσικής του Μεσαίωνα πρέπει να είναι προετοιμασμένος για μια καθολική προσέγγιση και να έχει εξαιρετικά ανεπτυγμένη γνώση και εξοικείωση με τους επιμέρους κλάδους της ιστορικής (και όχι μόνο) μουσικολογίας (σημειογραφία, μελέτη των τεχνικών σύνθεσης, υφολογία, οργανολογία, μουσική εικονογραφία, κ.λπ.)· και κυρίως να μην ξεχνά ότι προσπαθεί να κατανοήσει και να ανασυγκροτήσει μια μουσική για την οποία υπάρχει ελάχιστη πρόσβαση στο πρωτογενές υλικό της: τον ήχο.

Οι πρωτοπόροι και η συγκρότηση της έρευνας

Η αρχή της συστηματικής μελέτης της μεσαιωνικής μουσικής ταυτίζεται με αυτή της σύγχρονης μουσικολογίας. Έχει τις ρίζες της στα μέσα του 19^{ου} αι., όταν πρωτοεμφανίζεται το ενδιαφέρον για την εκτέλεση της μουσικής και τη ζωή προγενέστερων συνθετών. Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, μεμονωμένες προσπάθειες μουσικής ιστοριογραφίας με αναφορές στη μουσική του Μεσαίωνα υπήρξαν και νωρίτερα, με σημαντικότερες αυτές των John Hawkins (1719-1789), Charles Burney (1726-1814) και Johann Nicolaus Forkel (1749-1818).¹ Όμως, όλες αυτές οι προσπάθειες παρουσιάζουν μία, σχεδόν αποκλειστικά, θεωρητική προσέγγιση της ιστορίας της μεσαιωνικής μουσικής, κα-

θώς βασίστηκαν στη μοναδική προσβάσιμη πηγή της εποχής τους, την μνημειώδη φιλολογική ανθολογία λατινικών θεωρητικών μουσικών πραγματειών *Scriptores ecclesiastici de musica sacra potissimum* (Typ. San Blasianis, St Blasien 1784) του Martin Gerbert. Ουσιαστικοί πρωτοπόροι υπήρξαν οι François-Joseph Fétis (1784-1871), Edmond de Coussemaker (1805-1876) και August Wilhelm Ambros (1816-1876), οι οποίοι, πέρα από θεωρητικές πηγές, άρχισαν να ανακαλύπτουν, να μελετούν και να παρουσιάζουν και πρακτικές πηγές της μεσαιωνικής μουσικής. Η συνεισφορά τους υπήρξε ανυπολόγιστη, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς ότι μέχρι την πρώτη νεότερη έκδοση μιας συλλογής μοτέτων του 13^{ου} αι. σε πρωτότυπη σημειογραφία και μεταγραφή από τον Coussemaker το 1865,² τα μεσαιωνικά μουσικά έργα (εξαιρουμένων των εκκλησιαστικών μελών) που ήταν διαθέσιμα στους μελετητές δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τα 50!³

Από τα τέλη του 19^{ου} αι. και με επίκεντρο τις γερμανόφωνες χώρες, παρουσιάζεται ένα ολοένα αυξημένο ενδιαφέρον για τη μελέτη της μουσικής του Μεσαίωνα, ενώ παράλληλα η επιστήμη της μουσικολογίας αρχίζει να εδραϊώνεται στα πανεπιστήμια. Όπως ήδη επισημάνθηκε, δύο γενιές μουσικολόγων, με κύριους εκπροσώπους τους Hugo Riemann (1849-1919), Johannes Wolf (1869-1947), Hermann Kretzschmar (1848-1924) και Guido Adler (1855-1941), παράγουν ένα τεράστιο έργο, το οποίο αρχικά επικεντρώνεται στη μελέτη των πηγών και των μορφών, ενώ στη συνέχεια επεκτείνεται σε θέματα, ανάλυσης, υφής, αισθητικής, οργανολογίας, εικονογραφίας κ.λπ. Αξιομνημόνευτες είναι οι μελέτες *Geschichte der Mensuralnotation von 1250-1460* (Breitkopf & Härtel, Λειψία 1904) του Wolf και *Die Musik des Mittelalters und der Renaissance* (Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, Πότσδαμ 1931) του Heinrich Besseler. Σημειώνεται επίσης υπήρξε η έκδοση των κωδίκων του Τριδέντο στην μνημειώδη σειρά *Denkmäler der Tonkunst in Österreich*.⁴ Από την υπόλοιπη Ευρώπη ξεχωρί-

1. J. Hawkins, *A General History of the Science and Practice of Music*, 5 τόμοι, T. Payne, Λονδίνο 1776· C. Burney, *A General History of Music from the Earliest Ages to the Present Period*, 4 τόμοι, Burney, Λονδίνο 1776-89· J.N. Forkel, *Allgemeine Geschichte der Musik*, 2 τόμοι, Λειψία 1788 και 1801.

2. E. de Coussemaker, *L'art harmonique aux XIIe et XIIIe siècles*, A. Durand & V. Didron, Παρίσι 1865.

3. C. Page, «Medieval», στο *Grove Music Online*, *Oxford Music Online*, Oxford University Press, πρόσβαση: 11.04.2014, <http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/18247>.

4. Κυρίως οι τρεις πρώτοι κώδικες. G. Adler & O. Koller (επιμ.), «Sechs Trienter Codices I, II, III», *Denkmäler der*

ζουν οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται κυρίως στην Αγγλία και τη Γαλλία. Ενδεικτικά αναφέρονται: για την πρώτη, η ίδρυση της Plainsong and Mediaeval Music Society (1888), που ξεκινά την εκδοτική της δραστηριότητα το 1891, και η ανθολογία μεσαιωνικής μουσικής του John Stainer, *Dufay and his Contemporaries* (Novello, Λονδίνο 1898)· για τη δεύτερη, η έρευνα του Pierre Aubry (1874-1910) για τους τροβαδούρους και τους τρουβέρους και η ερευνητική και εκδοτική συνεισφορά των λογίων Βενεδικτίνων μοναχών της μονής Solesmes ενταγμένη στη σειρά *Paléographie musicale* (1889-).

Στα τέλη του 19^{ου} αι. όμως, παράλληλα με την κυρίαρχη γερμανική ακαδημαϊκή προσέγγιση στη μελέτη της μεσαιωνικής μουσικής αρχίζει και εδραιώνεται μια τάση αναβίωσης της μουσικής του μπαρόκ αρχικά, αλλά και της αναγέννησης και του μεσαίωνα στη συνέχεια. Η τάση αυτή γρήγορα εξελίχθηκε σε κίνημα, το αποκαλούμενο κίνημα αναβίωσης της παλαιάς μουσικής⁵ (της μουσικής, δηλαδή, που γράφτηκε πριν από το 1750 περίπου), με εμβληματικές φυσιογνωμίες τον Arnold Dolmetsch (1858-1940) και την Wanda Landowska (1879-1959). Παρόλο που οι εμπνευστές του κινήματος δεν ήταν μουσικολόγοι αλλά κυρίως επαγγελματίες ή ερασιτέχνες μουσικοί, οι αρχές πάνω στις οποίες βασίστηκαν συνάδουν με αυτές της μουσικολογικής επιστήμης: χρήση μουσικών οργάνων και τεχνικών εκτέλεσης της εποχής του συνθέτη και εκτέλεση που βασίζεται στις πρωτότυπες πηγές των έργων και τις προθέσεις του συνθέτη. Σημείο αναφοράς υπήρξε το βιβλίο του Dolmetsch, *The Interpretation of the Music of the XVIIth and XVIIIth Centuries Revealed by Contemporary Evidence* (Novello, Λονδίνο 1915) στο οποίο καταγράφεται για πρώτη φορά η προσπάθεια σύνδεσης μουσικής έρευνας και πράξης. Η σχέση αυτή αναπτύχθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αι. και η συνεισφορά της αποδείχθηκε σπουδαία τόσο για την μουσικολογία όσο και για τη μουσική πράξη, καθώς αναθεώρησε παγιωμένες αντιλήψεις έρευνας και εκτέλεσης, επαναπροσδιορίζοντας τη θέση του μουσικ(ολογικ)ού ρόλου.

Και βέβαια έδωσε μεγάλη ώθηση στη μελέτη και διάδοση της μεσαιωνικής μουσικής.

Με την επικράτηση του ναζισμού στη Γερμανία, πολλοί σημαντικοί γερμανόφωνοι μουσικολόγοι εγκατέλειψαν την ευρωπαϊκή ήπειρο και εγκαταστάθηκαν στην Αμερική. Ανάμεσα τους οι Alfred Einstein (1880-1952), Curt Sachs (1881-1959), Willi Apel (1893-1988), Leo Schrade (1903-1964) και Hans Tischler (1915-2010), οι οποίοι μαζί με αμερικανούς και ευρωπαίους μουσικολόγους που είχαν σπουδάσει σε γερμανικά πανεπιστήμια όπως, μεταξύ άλλων, οι Gustave Reese (1899-1977), Oliver Strunk (1901-1980) και Otto Gombosi (1902-1955), κατέλαβαν θέσεις σε αμερικανικά πανεπιστήμια, μετατρέποντας την Αμερική στο κυρίαρχο κέντρο έρευνας και ανάπτυξης της μεσαιωνικής μουσικής. Το 1940, ο Reese εκδίδει το *Music in the Middle Ages* (W.W. Norton, Νέα Υόρκη), μια εξαιρετική σύνθεση των επιτευγμάτων της μουσικολογίας της εποχής για τη μουσική του Μεσαίωνα, το οποίο καθιερώθηκε, για πάνω από τρεις δεκαετίες, ως το βασικό βιβλίο αναφοράς. Το 1946 ιδρύεται το American Institute of Musicology [AIM] που, παράλληλα με άλλες δραστηριότητες, ξεκινά την έκδοση των σειρών *Corpus mensurabilis musicae* [CMM] και *Corpus scriptorum de musica* [CSM], με επιμελημένες συλλογές μουσικής και θεωρητικών κειμένων του Μεσαίωνα αντίστοιχα.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, το ενδιαφέρον για τη μουσική του Μεσαίωνα ενδυναμώθηκε σημαντικά, όχι μόνο στην Αμερική αλλά και στην Ευρώπη που προσπαθούσε να αναγεννηθεί από τις στάχτες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Με αρωγό το κίνημα αναβίωσης παλαιάς μουσικής, πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα, εκδοτικοί οίκοι, αλλά και μουσικές ακαδημίες, δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να ωριμάσει η έρευνα γύρω από τη μεσαιωνική μουσική, τόσο σε επίπεδο μελέτης και ερμηνείας των πηγών και των μουσικών φαινομένων, όσο και σε επίπεδο φιλοσοφικό. Πολλές από τις παλιότερες επικρατούσες απόψεις και κρίσεις αναθεωρήθηκαν, όπως εξακολουθούν να αναθεωρούνται ακόμα και σήμερα. Η έρευνα για τη

Tonkunst in Österreich, xiv/xv, xxii, xxviii, Artaria, Βιέννη 1900, 1904 και 1912 αντίστοιχα.

5. Βλ., μεταξύ άλλων, H.M. Brown, «Pedantry or Liberation? A Sketch of the Historical Performance Movement», στο N. Kenyon (επιμ.), *Authenticity and Early Music*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1988, σ. 27-56· H. Haskell, *The Early Music Revival: A History*, Thames & Hudson, Λονδίνο 1988.

μουσική του Μεσαίωνα έχει ακόμα πολλά ερωτήματα να απαντήσει, ακόμα και αν δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα σίγουροι για το αν κάθε απάντηση που δίνεται είναι σωστή. Όπως παρατηρεί ο Daniel Leech-Wilkinson, «μπορούμε μόνο να την αποδεχτούμε, ή όχι».⁶

Βασικά εφόδια

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται ορισμένες βασικές πηγές στις οποίες χρειάζεται να ανατρέξει κανείς ξεκινώντας την ενασχόληση και τη βασική έρευνα για τη μουσική του Μεσαίωνα. Οι πηγές αυτές αντικατοπτρίζουν τα επιτεύγματα της έρευνας από το 2^ο μισό του 20^{ου} αι. έως τις μέρες μας, είναι γενικού χαρακτήρα και δεν εστιάζουν σε συγκεκριμένες περιόδους και παραδόσεις της μεσαιωνικής μουσικής.⁷ Πρώτα αναφέρονται τα μουσικά λεξικά και οι βιβλιογραφικές βάσεις δεδομένων, απαραίτητα εργαλεία τα οποία προσφέρουν έγκυρη και ουσιαστική βασική ενημέρωση και βοηθούν στην ανάκτηση πληροφοριών για πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Ακολουθούν επισκοπήσεις και συλλογικοί τομοί που καλύπτουν ολόκληρη τη μεσαιωνική περίοδο. Στη συνέχεια παρουσιάζονται μονογραφίες και συλλογικοί τόμοι που αφορούν τους τομείς της σημειογραφίας και της εκτελεστικής πρακτικής της μεσαιωνικής μουσικής. Τέλος, μνημονεύονται σημαντικά μουσικολογικά περιοδικά, στα οποία μπορεί να βρει κανείς εξειδικευμένες μελέτες, καθώς και σημαντικές διαδικτυακές βάσεις δεδομένων, που αφορούν κυρίως πρωτογενείς πηγές. Στις βιβλιογραφικές αναφορές παρατίθενται μόνο οι πρώτες εκδόσεις και όχι οι επανεκδόσεις, εκτός αν αυτές περιέχουν αναθεωρημένο υλικό. Εξαιρέση σε αυτόν τον κανόνα αποτελούν τα λεξικά στα οποία δίνεται η πιο πρόσφατη και, κατά συνέπεια, πιο ενημερωμένη έκδοση.

Λεξικά και βιβλιογραφικές βάσεις δεδομένων

Die Musik in Geschichte und Gegenwart, Bärenreiter Verlag, Κάσελ 2/1994–99. [MGG]
Répertoire international des sources musicales, G. Henle Verlag, Μόναχο & Κάσελ 1960–. [RISM].
 Sadie, Stanley & Tyrrell, John (επιμ.) *The New Grove*

Dictionary of Music and Musicians Macmillan, Λονδίνο 2/2001. [New Grove] [Διαδικτυακή, διαρκώς ανανεούμενη έκδοση στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.oxfordmusiconline.com> (κατόπιν συνδρομής)].

Γενικές πηγές

Caldwell, John, *Medieval Music*, Hutchinson, Λονδίνο 1978.
 Everist, Mark, *The Cambridge Companion to Medieval Music*, Cambridge Companions to Music, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 2011.
 Fassler, Margot Elsbeth, *Music in the Medieval West*, Western Music in Context, W.W. Norton, Νέα Υόρκη 2014.
 Hoppin, Richard H., *Medieval Music*, Norton Introduction to Music History, W.W. Norton, Νέα Υόρκη 1978.
 Knighton, Tess & Fallows, David (επιμ.), *Companion to Medieval and Renaissance Music*, Schirmer, Νέα Υόρκη 1992.
 McKinnon, James (επιμ.), *Antiquity and the Middle Ages: from Ancient Greece to the 15th Century*, Music & Man, Macmillan, Λονδίνο 1990.
 Yudkin, Jeremy, *Music in Medieval Europe*, Prentice Hall History of Music Series, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ 1989.

Σημειογραφία

Apel, Willi, *The Notation of Polyphonic Music, 900–1600*, The Mediaeval Academy of America, Κάμπριτζ, MA 1942, αναθ. 5/1961· γερμ. μτφ., αναθ., 1970.
 Bank, A[nnie] J., *Tactus, Tempo and Notation in Mensural Music from the 13th to the 17th Century*, Bank, Άμστερνταμ 1972.
 Busse Berger, Anna Maria, *Mensuration and Proportion Signs: Origins and Evolution*, Oxford Monographs on Music, Clarendon Press, Οξφόρδη 1993.
 Parrish, Carl, *The Notation of Medieval Music*, Norton, Νέα Υόρκη 1957.

Εκτελεστική πρακτική

Brown, Howard Mayer & Sadie, Stanley (επιμ.), *Performance Practice: Music before 1600*, Macmillan, Λονδίνο 1989.
 Donington, Robert, *The Interpretation of Early Music*, Faber, Λονδίνο 1963.
 Duffin, Ross W. (επιμ.), *A Performers Guide to Medieval Music*, Music: Scholarship and Performance, Indiana University Press, Bloomington, IN 2000.
 Frotscher, Gotthold, *Aufführungspraxis alter Musik*, Heinrichshofen's Verlag, Locarno 1963· αγγλ. μτφ., 1981.
 McGee, Timothy J., *Medieval and Renaissance Music: A Performer's Guide*, University of Toronto Press, Τoronto 1985.

6. D. Leech-Wilkinson, *The Modern Invention of Medieval Music: Scholarship, Ideology, Performance*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2002, σ. 3.

7. Εξειδικευμένες μελέτες παρουσιάζονται σε κάθε υποενότητα της ενότητας που ακολουθεί (βλ. 3. Οι βασικοί πυλώνες της μεσαιωνικής μουσικής), στην οποία γίνεται μια συνοπτική επισκόπηση της μουσικής του Μεσαίωνα.

Επιστημονικά περιοδικά**Εξειδικευμένα στην παλαιά μουσική**

Annales musicologiques [AnnM]
 Antiquae musicae italicae [AntMI]
 Early Music [EMc]
 Early Music History [EMH]
 Journal de musique ancienne
 Journal of the National Early Music Association
 Journal of the Plainsong and Mediaeval Music [JPMMS]
 Musick
 The Galpin Society Journal [GSJ]

Σημαντικά περιοδικά που περιλαμβάνουν συχνά μελέτες για την παλαιά μουσική

Acta musicologica [AcM]
 Analecta musicologica [AnM]
 Journal of Music Theory [JMT]
 Journal of Musicological Research [JMR]
 Journal of Musicology [JM]
 Journal of the American Musicological Society [JAMS]
 Journal of the Royal Musical Association [JRMA]
 Music & Letters [ML]
 Musica disciplina [MD]
 Musical Quarterly [MQ]
 Proceedings of the Royal Musical Association [PRMA]
 Revue de musicologie [RdM]
 Rivista italiana di musicologia [RIM]
 Rivista musicale italiana [RMI] συνέχεια ως Nuova rivista musicale italiana [NRMI]
 R.M.A. [Royal Musical Association] Research Chronicle [RMARC]
 Studi musicali

Διαδικτυακές βάσεις δεδομένων

Digital Image Archive of Medieval Music [DIAMM]
<http://www.diamm.ac.uk/>
 Medieval Music Database [MMDb]
<http://www.lib.latrobe.edu.au/MMDb/>
 Thesaurus musicarum latinarum [TML]
<http://chmtl.indiana.edu/tml/>

Οι βασικοί πυλώνες της μεσαιωνικής μουσικής

Για την ευρωπαϊκή ιστορία, ο Μεσαίωνας είναι η χρονική περίοδος που βρίσκεται μεταξύ του ελληνορωμαϊκού και του σύγχρονου ευρωπαϊκού κόσμου (5^{ος}–15^{ος} αι. περίπου). Καθώς πρόκειται για μια εκτεταμένη χρονικά περίοδο, η οποία προσέγγιση της μουσικής του Μεσαίωνα είναι αδύνατο να ενταχθεί σε ένα ενιαίο πλαίσιο, καθώς κάτι τέτοιο θα ισοπέδωνε, όχι μόνο χρονικά αλλά και γεωγραφικά, την ιδιοτυπία των διαφόρων ρευμάτων και παραδόσεων που εμφανίζονται την περίοδο αυτή. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η μεσαιωνική μουσική αποτε-

λεί, κατά βάση, *terra incognita* για όσους ασχολούνται με τη μουσική, επιτάσσει μια συνοπτική παρουσίαση σε αυτόνομες ενότητες των βασικών πυλώνων της μουσικής της περιόδου. Πρέπει βέβαια, ευθύς εξ αρχής, να τονιστεί ότι μια τέτοια σύντομη παρουσίαση δεν μπορεί να είναι ούτε ενδελεχής ούτε επί παντός του επιστητού· καθώς επίσης και ότι το περιεχόμενο μιας ενότητας δεν αποκλείεται να εισδύει στο περιεχόμενο μιας άλλης.

Στο τέλος κάθε ενότητας παρατίθεται ενδεικτική, επιλεγμένη και σύντομα σχολιασμένη βιβλιογραφία ώστε να μπορέσει ο ενδιαφερόμενος να ανατρέξει για περαιτέρω εξειδικευμένη και έγκυρη πληροφόρηση. Τη βιβλιογραφία ακολουθούν οι αναστατικές εκδόσεις (facsimiles), οι φωτομηχανικές αναπαραγωγές δηλαδή πρωτογενών πηγών, οι οποίες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διάδοση και τη μελέτη της μουσικής του Μεσαίωνα, αλλά και της παλαιάς μουσικής γενικότερα. Στις μέρες μας οι αναστατικές εκδόσεις τείνουν προς εξαφάνιση, καθώς ολοένα και περισσότερες βιβλιοθήκες ψηφιοποιούν τα χειρόγραφα και τις παλαιές εκδόσεις που διαθέτουν στις συλλογές τους, καθιστώντας τις πρωτογενείς πηγές προσιτές στο ευρύ κοινό. Τέλος, ακολουθούν κριτικές εκδόσεις μουσικών έργων σε σύγχρονη σημειογραφία, οι οποίες ακολουθούν τα σύγχρονα μουσικολογικά πρότυπα, ώστε να αποφύγει ο ενδιαφερόμενος τον σκόπελο της αυθαιρεσίας που παραμονεύει στην πλειονότητα των εκδόσεων παλαιάς μουσικής.

Ο πρώιμος Μεσαίωνας

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η μελέτη της μουσικής του δυτικού μεσαιωνικού κόσμου παρουσιάζει πολλά προβλήματα. Ειδικά όσον αφορά την περίοδο από τις αρχές του Μεσαίωνα έως τον 9^ο αι., οπότε και εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα μουσικής σημειογραφίας, η μελέτη της μουσικής της εποχής αποτελεί σε μεγάλο βαθμό ένα ανεξερεύνητο θέμα. Κατά την περίοδο αυτή, η μουσική δημιουργία δεν καταγράφεται αλλά αποτελεί μια προφορική παράδοση, η οποία εκφράζεται κυρίως μέσα από τη μουσική της χριστιανικής λατρείας, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι περιορίζεται αποκλειστικά στα όρια της χριστιανικής λατρείας. Οι πρώτοι στοχαστές του Μεσαίωνα δεν ασχολήθηκαν με τη μελέτη της

μουσικής ως πράξη. Αντιθέτως, η μουσική ως επιστήμη και η σχέση της κυρίως με τα μαθηματικά υπήρξε αντικείμενο μελέτης. Ο μουσικοθεωρητικός στοχασμός του Μεσαίωνα βασίζεται στον αρχαίο Ελληνικό και Ελληνιστικό στοχασμό και εκφράζεται, κυρίως, μέσω του Βοήθιου (περ.480–534) και της μουσικής πραγματείας του *De institutione musica*.⁸

Για τον Βοήθιο, θεωρητικό στοχαστή της νεοπυθαγόρειας παράδοσης, η μουσική ως επιστήμη ήταν μέρος των επτά ελευθέρων τεχνών (*septem artes liberales*) και συγκεκριμένα του *quadrivium* των μαθηματικών τεχνών μαζί με την αριθμητική, τη γεωμετρία και την αστρονομία. Σύμφωνα με τον Βοήθιο, όποιος θέλει να κατανοήσει τη μουσική πρέπει να κατανοήσει τα μαθηματικά της. Οι ήχοι προσδιορίζονται μαθηματικά και τα μουσικά διαστήματα καθορίζονται από αναλογίες που υπάρχουν μέσα στην ίδια τη φύση των ήχων. Με βάση αυτές τις αναλογίες μπορούμε να καθορίσουμε το ηχητικό άκουσμα των ήχων και να τους εντάξουμε μέσα σε ένα μουσικό σύστημα.

Στη μορφή που έχει φτάσει σε εμάς, το *De institutione musica* αποτελείται από πέντε βιβλία. Στοιχεία από το σωζόμενο *Αρμονικής εγχειρίδιον* του Νικόμαχου του Γερασηνού (περ. 100-150 μ.Χ.) αλλά και από την ίδια τη μουσική πραγματεία του Βοήθιου υποδεικνύουν ότι τα πρώτα τέσσερα βιβλία πιθανόν να αποτελούν μια ελεύθερη μετάφραση χαμένου έργου περί μουσικής του Νικόμαχου, ενώ το πέμπτο (το οποίο δεν σώζεται ολόκληρο) είναι βασισμένο στα *Αρμονικά* του Κλαύδιου Πτολεμαίου (περ. 137-148 μ.Χ.). Επιπλέον, υπάρχουν ενδείξεις ότι ακολουθούσαν άλλα δύο βιβλία (βασισμένα επίσης στον Πτολεμαίο), τα οποία όμως πρέπει να χάθηκαν σχετικά σύντομα μετά τη συγγραφή τους. Ο Βοήθιος στα κείμενά του αναφέρεται σε διάφορα μουσικά συστήματα, όπως του Πτολεμαίου, όμως το μόνο σύστημα για το οποίο δίνει λεπτομερή μαθηματική περιγραφή είναι αυτό του Πυθαγόρα.

Πάνω από 150 χειρόγραφα έχουν διασωθεί ως τις μέρες μας, τα οποία παραδίδουν, είτε ολόκληρο είτε αποσπασματικά, το έργο του

Βοήθιου και αποτελούν την πλέον εκτεταμένη γραπτή παράδοση μουσικής πραγματείας του Μεσαίωνα. Ανάμεσα στις σημαντικότερες πηγές που περιέχουν άμεσες αναφορές στο *De institutione musica* συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, η *Musica enchiridiadis* (9^{ος} αι.) καθώς και οι πραγματείες των Hucbald, *De harmonica institutione* (9^{ος} αι.) και Guido d'Arezzo, *Micrologus de discipline artis musicae* (1025/6).

Βιβλιογραφία

- Chamberlain, David S., «Philosophy of Music in the *Consolatio* of Boethius», στο *Speculu* xlv, 1970, σ. 80-97.
- Palisca, Claude V. (επιμ.), *Fundamentals of Music: Anicius Manlius Severinus Boethius*, Music Theory Translation Series, Yale University Press, New Haven, CT 1989. [Αγγλική μετάφραση του *De institutione musica* από τον Calvin M. Bower με εισαγωγή και σχολιασμό του Palisca].
- Strunk, Oliver W. (επιμ.), *Source Readings in Music History: Antiquity and the Middle Ages*, W.W. Norton, Νέα Υόρκη 1965. [Αγγλική μετάφραση και σχολιασμός επιλεγμένων πρωτογενών πηγών. Είναι ο πρώτος από πέντε τόμους που είχαν πρωτοεκδοθεί ως μόνοτομο έργο το 1950]

Γρηγοριανό μέλος

Το γρηγοριανό μέλος είναι ένας συμβατικός όρος που χρησιμοποιείται για να προσδιοριστεί το παραδοσιακό μονοφωνικό λειτουργικό και ημιλειτουργικό μέλος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ήταν διαδεδομένη η πεποίθηση στη Δυτική Ευρώπη ότι το Γρηγοριανό μέλος ήταν μια θεία μουσική, η οποία είχε υπαγορευθεί στον Πάπα Γρηγόριο Α' (περ.540-604) από το Άγιο Πνεύμα «εν είδει περιστεράς». Ο θρύλος αυτός απαντάται για πρώτη φορά καταγεγραμμένος σε διάφορα χειρόγραφα αντιφωνάρια των τελών του 8^{ου} αι., τα οποία στον πρόλογό τους ξεκινούν με την φράση «Gregorius presul composuit hunc libellum musicae artis». Επίσης αναπαράγεται στη βιογραφία του Ιωάννη Διακόνου, *Vita Gregorii* (872-875), όπου γίνεται η πρώτη εκτενής αναφορά στο μεταρρυθμιστικό ρόλο του Γρηγορίου σε σχέση με τη μουσική. Ο θρύλος αυτός άρχισε να αμφισβητείται τον 17^ο αι. από τον Pierre Goussainville. Εξάλλου, με δεδομένο ότι πριν από τον 9^ο αι. δεν υπάρχουν ενδείξεις

8. Τα λατινικά κείμενα των μεσαιωνικών μουσικών πραγματειών που αναφέρονται στο παρόν κείμενο είναι προσβάσιμα μέσω της βάσης δεδομένων TML του Center for the History of Music Theory [CHMTL] (βλ. ενότητα 2.6).

για την ύπαρξη μουσικής σημειογραφίας στη Δυτική Ευρώπη, πολυάριθμες μελέτες μέχρι σήμερα έχουν αποδείξει ότι η συμβολή του Γρηγόριου στη διαμόρφωση της μουσικής της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας είναι όχι μόνο αμφίβολη αλλά μάλλον ανύπαρκτη.

Το γρηγοριανό μέλος αποτελεί ένα τεράστιο σε εύρος και ετερογενές ρεπερτόριο. Ακολούθησε μια μακρόχρονη και πολυσύνθετη πορεία διαμόρφωσης, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στους διάφορους όρους που έχουν χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς –και χρησιμοποιούνται ακόμα στη διεθνή βιβλιογραφία– για να το περιγράψουν και να προσδιορίσουν ιδιαίτερες σημασιολογικές διαφοροποιήσεις (*cantus planus*, *plainchant*, *plainsong*, *choral* κ.λπ.). Η δημιουργία του προέκυψε από την εκκλησιαστική ενοποίηση της Δύσης υπό την ηγεσία της Ρώμης, η οποία συντελέστηκε την εποχή των πρώτων Καρολιδών, Πιπίνου του Κοντού (751-768) και Καρλομάγνου (768-814). Το γρηγοριανό μέλος υιοθετήθηκε ως λειτουργικό μέλος του τυπικού της Αγίας Έδρας, αρχικά από τους λαούς κείθεν και έθνη των Άλπεων και εν συνεχεία από ολόκληρο το δυτικό κόσμο, υποκαθιστώντας σταδιακά τις διάφορες τοπικές λειτουργικές παραδόσεις (λ.χ. παλαιορωμαϊκό μέλος, αμβροσιανό μέλος, γαλλικανικό μέλος, μοζαραβικό μέλος, κελτικό μέλος κ.ά.). Στη διάδοση και την καθιέρωσή του, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η εμφάνιση και εξέλιξη της μουσικής σημειογραφίας.

Ως διαμορφωμένη πλέον παράδοση, το γρηγοριανό μέλος βασίζεται στο ρωμαϊκό μέλος αφομοιώνοντας στοιχεία από το γαλλικανικό. Έως το 13^ο αι. διευρύνεται με διάφορα παραλειτουργικά μέλη (τρόποι, *sequentiae*), πολλές μελωδίες του υπόκεινται πολυφωνική επεξεργασία, δέχεται επιδράσεις από την κοσμική μουσική και αποτελεί σημείο αναφοράς στην εξελισσόμενη μεσαιωνική κοινωνία και μουσική δημιουργία. Από το 13^ο αι. και έπειτα «οι [όποιες] προσθήκες νέων μελών στο ήδη διαμορφωμένο ρεπερτόριο αποτελούσαν ως επί το πλείστον συνέχεια μιας λίγο-πολύ αμετάβλητης πλέον παράδοσης».⁹ Με τη Σύνοδο του Τριδέντο (1545-

63) επιχειρείται η πρώτη προσπάθεια αποκατάστασης της αρχικής μορφής Γρηγοριανού μέλους μέσω της κατάργησης όλων των τρόπων και των *sequentiae* (εκτός τεσσάρων). Στους αιώνες που ακολούθησαν, οι προσπάθειες κάθαρσης και αποκατάστασης συνεχίστηκαν, ενώ προέκυψαν διάφορες σημαντικές εκδόσεις των λειτουργικών βιβλίων όπως η *Editio Medicea* (1614), η *Editio Ratisbonensis* (1877) και η *Editio Vaticana* (1905-). Από αυτές, μόνο η τελευταία μπορεί να χαρακτηριστεί ως κριτική έκδοση, καθώς βασίζεται σε εκτεταμένες μουσικολογικές έρευνες οι οποίες είχαν ξεκινήσει από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. Σημαντικότερη σε επίπεδο έρευνας υπήρξε η προσφορά της σειράς *Paléographie musicale* (1889-) των λογίων μοναχών της μονής Βενεδικτίνων του Solesmes, η οποία περιλαμβάνει μελέτες και αναστατικές εκδόσεις μουσικών χειρογράφων εξαιρετικής αξίας.

Η έρευνα για το Γρηγοριανό μέλος έχει ακόμη πολύ δρόμο να διανύσει, καθώς υπάρχουν πολλά αναπάντητα ερωτήματα για τη σύγχρονη επιστήμη. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Β' Βατικανική Σύνοδος (*Sacrosanctum Concilium*, 1962-5) τονίζει όχι μόνο την ανάγκη της συνέχισης της έκδοσης των λειτουργικών βιβλίων αλλά και την αναθεώρηση των ήδη υπαρχόντων κριτικών εκδόσεών τους. Τις τελευταίες δεκαετίες μελετάται συστηματικά, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, η σχέση του γρηγοριανού με το βυζαντινό μέλος.¹⁰

Βιβλιογραφία για το Γρηγοριανό μέλος

- Apel, Willi, *Gregorian Chant*, Indiana University Press, Bloomington, [IN] 1958· ιταλ. μτφ. 1998. [Η πρώτη εκτεταμένη αγγλόγλωσση έρευνα για το γρηγοριανό μέλος. Περιγράφει τις εξελικτικές διαδικασίες της μακράς ιστορίας του, τη δομή της λειτουργίας, τα κείμενα, τη σημειογραφία και εξετάζει θέματα ορολογίας, τροπικότητας και μορφών]
- Crocker, Richard L., *An Introduction to Gregorian Chant*, Yale University Press, New Haven, CT 2000. [Εισαγωγή στην ιστορία και τη χρησιμότητα του Γρηγοριανού μέλους. Δεν εμβαθύνει σε τεχνικά ζητήματα και ικανοποιεί και τον αναγνώστη που δεν έχει μουσικές γνώσεις. Συνοδεύεται από δίσκο ακτίνας με 26 μουσικά παραδείγματα]
- Hiley, David, *Gregorian Chant*, Cambridge University

9. Δ. Γιάννου, *Ιστορία της μουσικής: σύντομη γενική επισκόπηση*, τόμ. Α (μέχρι τον 16^ο αιώνα), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 160.

10. Ι. Παπαθανασίου, «Γρηγοριανό μέλος», στο *Μουσική*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2007, σ. 235-9: 239.

Press, Καίμπριτζ 2009. [Συνοπτική εκδοχή (250 σελίδες) της μνημειώδους μελέτης του ιδίου, *Western Plainchant: A Handbook*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1993 (661 σελίδες) που αποτελεί το βασικό σημείο αναφοράς της αγγλόγλωσσης βιβλιογραφίας]

Kelly, Thomas Forrest (επιμ.), *Chant and its Origins, Music in Medieval Europe*, Ashgate, Farnham 2009. [Ανθολογία σημαντικών προδημοσιευμένων σύγχρονων μελετών διαφόρων συγγραφέων, κυρίως στην αγγλική γλώσσα αλλά όχι μόνο]

Turco, Alberto, *Il canto gregoriano*, 2 τόμοι, Instituto di paleografia musicale, serie I: Studi e testi, iv, Paleografia, i, Ed. Torre d'Orfeo, Ρώμη 1987, 2/1991. [Ευρεία και καλά τεκμηριωμένη επισκόπηση των κύριων θεμάτων που σχετίζονται με το Γρηγοριανό μέλος]

Wagner, Peter, *Einführung in die gregorianischen Melodien*, 3 τόμοι, i: *Ursprung und Entwicklung der liturgischen Gesangsformen*, B. Veith, Φράιμπουργκ 1895, ii: *Neumenkunde: Paläographie des liturgischen Gesanges*, Breitkopf & Härtel, Λειψία 1905· αγγλ. μτφ. 1907, iii: *Gregorianische Formenlehre*, Breitkopf & Härtel, Λειψία 1921. [Η πρώτη συνολική έρευνα με βάση μουσικολογικές ερευνητικές μεθόδους. Ακόμη και σήμερα παραμένει σημείο αναφοράς]

Αναστατικές εκδόσεις χειρογράφων γρηγοριανού μέλους, τρόπων και sequentiae

Hesbert, René-Jean, (επιμ.), *Monumenta musicae sacrae*, Protat frères, Mâcon 1952-.

Paléographie musicale: les principaux manuscrits de chant grégorien, ambrosien, mozarabe, gallican, Herbert Lang, Βέρνη 1889-.

Σύγχρονες εκδόσεις γρηγοριανού μέλους, τρόπων και sequentiae

Crocker, Richard L., *The Early Medieval Sequence*, University of California Press, Berkeley [CA] 1977. [Η σημαντικότερη μελέτη για τη μεσαιωνική sequentia που περιέχει και 118 μεταφράσεις]

Evans, Paul, *The Early Trope Repertory of Saint Martial de Limoges*, Princeton Studies in Music, ii, Princeton University Press, Πρίνστον, NJ 1970. [Μελέτη για το πρώιμο ρεπερτόριο των τρόπων με 145 σελίδες μουσικής]

Goede, Nikolaus de, *The Utrecht Prosarium*, Monumenta Musica Neerlandica, vi, Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, Άμστερνταμ 1965.

Liber Usualis [LU], E. Typographeo Sancti Petri, Solesmes 1896. [Περιλαμβάνει τα επικρατέστερα μέλη της Καθολικής Λειτουργίας και των Ακολουθιών των Ωρών. Από την πρώτη έκδοση του 1896 έχουν ακολουθήσει πολυάριθμες επανεκδόσεις και αναθεωρήσεις σε διάφορες γλώσσες]

Monumenta monodica medii aevi [MMMA], Bärenreiter Verlag, Κάσελ 1956-.

Το κοσμικό μονοφωνικό τραγούδι

Κύριοι εκφραστές του έντεχνου κοσμικού μονοφωνικού τραγουδιού του Μεσαίωνα είναι οι τροβαδούροι (troubadours), οι τρουβέροι (trouvères) και οι ερωτοτραγουδιστές (Minnesänger). Η τέχνη τους καλλιεργήθηκε στους κύκλους των ευγενών και αφορά τόσο τη μουσική όσο και την ποιητική δημιουργία.

Η παράδοση των τροβαδούρων κάνει την εμφάνισή της στα τέλη του 11^{ου} αι. στην περιοχή της Οξιτανίας (νότια Γαλλία) και έχει επίκεντρό της την αυλή του δούκα της Ακουιτανίας Γουλιέλμου Θ' (1071–1126). Χαρακτηριστικό της ποίησης των τροβαδούρων είναι η χρήση των τοπικών διαλέκτων (*langue d'oc*) και κυρίαρχο θέμα της αποτελεί ο ιπποτικός έρωτας. Το τέλος των τροβαδούρων έρχεται με τους μακροχρόνιους πολέμους της περιόδου 1209–1229 αλλά, εν τω μεταξύ, η τέχνη τους μεταδίδεται αρχικά στη βόρεια Ιταλία και στη συνέχεια στην Ιβηρική χερσόνησο, δημιουργώντας τοπικές παραδόσεις που επέζησαν έως τον 14^ο αι. Η ιστορία έχει καταγράψει περίπου 450 ονόματα τροβαδούρων, ενώ από το έργο τους έχουν διασωθεί γύρω στα 2500 ποιήματα και κοντά στις 300 μελωδίες. Γνωστοί τροβαδούροι υπήρξαν, μεταξύ άλλων, οι Γουλιέλμος Θ', Marcabru, Bernart de Ventadorn και Raimbaut de Vaquieras. Μερικά σημαντικά χειρόγραφα (*chansonniers*) που περιέχουν ποίηση και μουσική των τροβαδούρων είναι: I-Ma R 71 sup. [troubadour G]· F-Pn fr. 22543 [troubadour R], fr. 844 [troubadour W] και fr. 20050 [troubadour X].¹¹

Ανάλογη τέχνη, ανεξάρτητη μεν αλλά και σίγουρα επηρεασμένη από αυτή των τροβαδούρων, αναπτύχθηκε και στο κεντρικό και βόρειο τμήμα της Γαλλίας γύρω στα 1150. Η τέχνη των τρουβέρων, όπως αποκαλείται, στηρίχθηκε στις διαλέκτους της βόρειας Γαλλίας (*langue d'oïl*). Προσφιλές θέμα της ποίησης των τρουβέρων, πέρα από τον ιπποτικό έρωτα, αποτελεί το ηρωικό έπος (*chanson de geste*). Με την ανάπτυξη των πόλεων και τη μείωση της δύναμης των φεουδαρχών, η τέχνη των τρουβέρων παρακμάζει στα τέλη του 13^{ου} αι. Δεν εξαφανίζεται όμως αλ-

11. Τα sigla εντός των αγκυλών ανταποκρίνονται σε αυτά που εισήγαγε ο Karl Bartsch (*Grundriss zur Geschichte der provenzalischen Literatur*, R.L. Friderichs, Elberfeld 1872, σ. 27-31) και αναθεωρήθηκαν από τους Alfred Pillet και Henry Carstens (*Bibliographie der Troubadours*, M. Niemeyer, Halle (Saale) 1933, σ. x–xxxv).

λά μεταφέρεται σε ένα νέο, αστικό περιβάλλον και, σε συνδυασμό με την εξέλιξη της πολυφωνίας, συνδράμει στη δημιουργία ενός νέου είδους τραγουδιού. Από τα 2100 περίπου ποιήματα των τρουβέρων που έχουν διασωθεί ως τις μέρες μας, τα 2/3 είναι μελοποιημένα. Γνωστοί τρουβέροι υπήξαν οι Gace Brulé, Ριχάρδος Α΄ ο Λεοντόκαρδος, Jehan Bretel, Adam de la Halle κ.ά. Από τα χειρόγραφα που περιέχουν τραγούδια των τρουβέρων ενδεικτικά αναφέρονται: F-Pn fr. 844 [trouvère M] και fr. 20050 [trouvère U]· I-Rvat Reg. lat. 1490 [trouvère a].

Οι ερωτοτραγουδιστές είναι ένα ανάλογο φαινόμενο με αυτό των τροβαδούρων και των τρουβέρων για τις γερμανόφωνες περιοχές. Κάνουν την εμφάνισή τους στα μέσα του 12^{ου} αι., ενώ από τα τέλη του 13^{ου} αι., όπως συμβαίνει και με τους τρουβέρους, η τέχνη τους αστικοποιείται και δίνουν τη θέση τους στους αρχιτραγουδιστές (meistersang). Ανάμεσα στους πιο γνωστούς ερωτοτραγουδιστές συγκαταλέγονται οι Hartmann von Aue, Wather von der Vogelweide, Wolfram von Eschenbach κ.ά. Αν και η ποίηση των ερωτοτραγουδιστών απαντάται καταγεγραμμένη σε διάφορα χειρόγραφα του 13^{ου} και του 14^{ου} αι. (όπως λ.χ. στον εντυπωσιακό κώδικα *Manesse* [D-HEu pal.germ.848]), οι μελωδίες τους διασώζονται από αρκετά μεταγενέστερες πηγές του 14^{ου} και 15^{ου} αι., εγείροντας ερωτηματικά για την αυθεντικότητά τους. Ανάμεσα στις πιο σημαντικές πηγές συγκαταλέγονται οι κώδικες *Jenaer* (D-Ju E 1.f.101) και *Kolmarer* (D-Mbs Cgm 4997). Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στον κώδικα *Buranus* (D-Mbs Clm 4660/4660a), ο οποίος, πέρα από κομμάτια του ρεπερτορίου των ερωτοτραγουδιστών, περιλαμβάνει λατινική ποίηση και τραγούδια του ποτού και του χορού πλανόδιων μορφωμένων ποιητών ή/και μουσικών (vagantes).

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισε το μονοφωνικό κοσμικό τραγούδι στη διάδοση και τη διαμόρφωση πολλών ποιητικών και μουσικών μορφών. Σύμφωνα με τον Friedrich Gennrich, αυτές ταξινομούνται σε τέσσερις βασικούς τύπους, με πολλές επιμέρους υποκατηγορίες και παραλλαγές:

α) τύπος λιτανείας, β) τύπος σεκουέντσας, γ) τύπος ύμνου και δ) τραγούδια χορού.¹²

Βιβλιογραφία για το κοσμικό μονοφωνικό τραγούδι

- Aubrey, Elizabeth, *The Music of the Troubadours*, Indiana University Press, Bloomington, IN 1996. [Εξαιρετική μονογραφία που καλύπτει όχι μόνο θέματα της μουσικής των τροβαδούρων (όπως παραπέμπει ο τίτλος) αλλά και της ποίησής τους σε θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο, καθώς και θέματα εκτελεστικής πρακτικής τόσο για το Μεσαίωνα όσο και για τη σημερινή εποχή]
- O'Neill, Mary J., *Courtly Love Songs of Medieval France: Transmission and Style in the Trouvère Repertoire*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2006. [Μονογραφία αφιερωμένη αποκλειστικά στην ποίηση και τη μουσική των τρουβέρων αλλά και σε θέματα εκτελεστικής πρακτικής]
- Schweikle, Günther, *Mimmesang*, J.B. Metzler, Στουτγκάρδη 1989. [Μελέτη που συνοψίζει την έρευνα των προηγούμενων 100 χρόνων και παρουσιάζει την τρέχουσα προβληματική γύρω από τους ερωτοτραγουδιστές]

Αναστατικές εκδόσεις

- Beck Jean & Beck, Louise (επιμ.), *Le Manuscrit du roi: fonds français no 844 de la Bibliothèque nationale*, Corpus cantilenarum medii aevii, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφια, [PA] 1938. [troubadour W / trouvère M]
- Meyer, Paul & Raynaud, Gaston (επιμ.), *Le chansonnier français de Saint-Germain-des-Prés (Bibl. nat. fr. 20050)*, Société des anciens textes français, Firmin-Didot et Cie, Παρίσι 1892.
- Müller, Karl Konrad (επιμ.), *Die Jenaer liederhandschrift*, [F. Strobel], [Jena] [1896]. [troubadour X / trouvère U]

Σύγχρονες εκδόσεις

- Gennrich, Friedrich, *Der musikalische Nachlass der Troubadours*, 3 τόμοι, Summa musicae medii aevi, [Selbstverl.], Ντάρμστατ 1958.
- Jammers, Ewald, *Ausgewählte Melodien des Minnesangs*, M. Niemeyer, Tübingen 1963.
- Tischler, Hans, *Trouvère Lyrics with Melodies: Complete Comparative Edition*, 15 τόμοι, CMM, cvii, AIM, Neuhausen- Στουτγκάρδη 1997.

Πρώιμη πολυφωνία I: πρώιμο ή παλαιό organum

Η πολυφωνία στην πρώιμη μορφή της (9^{ος}-13^{ος} αι.) θεωρείται ως κάθετος διάκοσμος (με την έννοια του ηχητικού εμπλουτισμού) του εκκλησιαστικού μέλους, με σκοπό, σχεδόν αποκλειστικό,

12. F. Gennrich, *Grundriss einer Formenlehre des mittelalterlichen Liedes: als Grundlage einer musikalischen Formenlehre des Liedes*, M. Niemeyer, Halle (Saale) 1932. Πρέπει να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση, αν και καθιερωμένη, αμφισβητείται από αρκετούς σύγχρονους μελετητές.

να τονίσει τη λαμπρότητα και το κύρος του. Δεν μπορούμε να αναφερθούμε στη γένεση ή στην εμφάνιση της πολυφωνίας αλλά στις πρώτες καταγραφές της, καθώς αυτές αντικατοπτρίζουν την καθιέρωση (ως διακριτή διαδικασία σύνθεσης) πρακτικών που ήταν ήδη σε χρήση και είχαν καλλιεργηθεί εντατικά.¹³ Ήδη από τον Βοήθιο και τον Αυγουστίνo έχουμε αναφορές που μπορεί να σχετίζονται με πολυφωνία. Τον 9^ο αι. έχουμε τις πρώτες αναφορές πολυφωνικής πρακτικής από τον Regino του Prüm (περ. 842-915) και τον Hucbald (περ. 840-930), οι οποίοι έγραφαν πραγματείες με τον ίδιο τίτλο, *De harmonica institutione*, όπου προσπαθούν να ορίσουν τη συμφωνία και τη διαφωνία, εισάγοντας τον όρο *organum*. Ο Hucbald, λ.χ., αναφέρει: «Η συμφωνία είναι η συνετή και αρμονική μίξη δύο ήχων που υπάρχει μόνον όταν οι δύο αυτοί ήχοι (οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικές πηγές) συναντούνται σε έναν κοινό ήχο· όπως συμβαίνει όταν η φωνή ενός αγοριού και η φωνή ενός άνδρος τραγουδούν το ίδιο πράγμα, ή [όπως συμβαίνει] με εκείνο [τον τρόπο] τον οποίο συχνά αποκαλούν *organum*».

Η πρώτη ασφαλής και αναμφισβήτητη καταγεγραμμένη μαρτυρία συστηματικής πολυφωνικής πρακτικής εμφανίζεται σε ένα θεωρητικό εγχειρίδιο του 9^{ου} αι. που προέρχεται από τη βόρεια Γαλλία και ονομάζεται *Musica enchiriadis*. Ο τίτλος μεταφράζεται ως «μουσική του εγχειριδίου» και πιθανότατα πιο σωστό θα ήταν να έχει χρησιμοποιηθεί το *enchirias musicae* ή *musicas* (εγχειρίδιο μουσικής). Παλαιότερα είχε αποδοθεί στον Hucbald και τον Otger, όμως πλέον θεωρείται ανώνυμο. Το *Musica enchiriadis* συνοδεύεται από το *Scholi(c)a enchiriadis* το οποίο αποτελεί σχολιασμό του.

Τα βασικά σημεία των *Musica* και *scholica enchiriadis* συνοψίζονται ως εξής:

- Εμφανίζεται η πρώτη μουσική σημειογραφία (δασειακή σημειογραφία) στην οποία γίνεται χρήση ενός συστήματος παράλληλων γραμμών με σύμβολα για το τονικό ύψος, πάνω στις οποίες τοποθετούνται οι συλλαβές του κειμένου. Τα σύμβολα για το τονικό ύψος αντικατοπτρίζουν ένα φθογικό σύστημα το

οποίο διαρθρώνεται σε τέσσερα όμοια τετράχορδα με ημιτόνιο στη μέση. Απόδοση ρυθμικών αξιών δεν υπάρχει.

- Γίνεται διάκριση σε σύμφωνα και διάφωνα διαστήματα (*symphonia/diaphonia*).
- Περιγράφεται η πρακτική του ταυτόχρονου ακούσματος φθόγγων (*organum*) και γίνεται διαχωρισμός σε παράλληλο και τροποποιημένο *organum*. Το πρώτο συνίσταται στην παράλληλη κίνηση σε σύμφωνα διαστήματα (8^ης, 5^ης και 4^ης), ενώ το δεύτερο εισάγει την έννοια της πλάγιας κίνησης και αποτελεί την αρχή της πραγματικής έντεχνης πολυφωνίας.
- Η φωνή που τραγουδά τον *cantus planus* ονομάζεται *vox principalis* και είναι η ψηλότερη, ενώ η χαμηλότερη φωνή που εκτελεί το *organum* αποκαλείται *vox organalis*.

Περίπου δύο αιώνες μεσολάβησαν μέχρι την εμφάνιση του επόμενου σημαντικού συγγράμματος της πρώιμης πολυφωνίας. Πρόκειται για ένα από τα πλέον διαδεδομένα μουσικά εγχειρίδια μέχρι την εμφάνιση της τυπογραφίας, το *Micrologus de discipline artis musicae* (1025/6) του Βενεδικτίνου μοναχού Guido d'Arezzo (περ. 992-1050). Το όνομα του Guido έχει μείνει γνωστό στην ιστορία για α) την αποφασιστική συμβολή του στη διαμόρφωση της διαστηματικής σημειογραφίας (καθιέρωση τετραγράμμου και κλειδιών), β) τη συλλαβική ονομασία των φθόγγων (*solmisatio*) και την ανάπτυξη της θεωρίας των εξαχόρδων, γ) το «αρμονικό χέρι» (ή «γουϊδονική χειρ»), την αντιστοιχία δηλαδή των συλλαβών του εξαχόρδου πάνω στις φάλαγγες των δακτύλων και δ) το σύστημα διδασκαλίας για τον αυτοσχεδιασμό που περιγράφεται στο *Micrologus*. Ο Guido, μεταξύ άλλων, εισάγει την αντίθετη κίνηση των φωνών, αποδέχεται περισσότερες από μία νότες στη *vox principalis* για μία νότα της *vox organalis*, επιτρέπει τη διασταύρωσή τους και εισάγει (υπό όρους) το διάστημα της 3^{ης} μεγάλης ως διάστημα συνήχησης.

Την πρακτική αποτύπωση των θεωρητικών αυτών πηγών απαντάμε σε μια συλλογή τροπαρίων (*Winchester Troper*, GB-Cccc 473), η οποία αποτελεί την παλαιότερη γνωστή πρακτική πηγή πολυφωνίας αλλά και μια ανεκτίμητη συλ-

13. R. Taruskin, *Music from the Earliest Notations to the Sixteenth Century*, The Oxford History of Western Music, τόμ. 1, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005, σ. 148.

λογή μονοφωνικών τρόπων. Αποτελείται από δύο χειρόγραφα, με το πρώτο να χρονολογείται περί το 980 και το δεύτερο στις αρχές του 11^{ου} αι. Γίνεται χρήση νευματικής σημειογραφίας, χωρίς γραμμές, η οποία, μέχρι κάποιο βαθμό, είναι προβληματική στην ανάγνωση.

Στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αι., το organum αλλάζει χαρακτήρα ξεφεύγοντας από τους περιορισμούς της παράλληλης κίνησης, καθώς δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην αντίθετη κίνηση (ελεύθερο organum). Η πρώτη καταγραφή της νέας αυτής τάσης γίνεται από τον Φλαμανδό John Cotton (Johannes Affligemensis) στην πραγματεία του *De musica* (περ.1100). Ο Cotton παραδέχεται ότι μπορεί να έχουμε organum με διάφορους τρόπους, θεωρεί καλύτερο όμως αυτόν που γίνεται με αντίθετη κίνηση των φωνών. Ακόμα μεγαλύτερη ελευθερία σε κατεύθυνση κίνησης των φωνών και εναλλαγή συμφωνιών απαντάμε στην ανώνυμη πραγματεία *Ad organum faciendum* (περ.1100). Και στις δύο (*De musica* και *Ad organum faciendum*) γίνεται αναφορά για δύο ή τρεις νότες στη vox organalis επί μιας της vox principalis.

Βιβλιογραφία για την πρώιμη πολυφωνία I: πρώιμο ή παλαιό organum

- Atkinson, Charles M., *The Critical Nexus: Tone-System, Mode, and Notation in Early Medieval Music*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2009. [Η πλέον ολοκληρωμένη μουσικολογική προσέγγιση της πρώιμης θεωρίας των τρόπων]
- Eggebrecht, Hans Heinrich & Zamminer, Frieder, *Ad Organum Faciendum: Lehrschriften der Mehrstimmigkeit in Nachguidonischer Zeit*, Neue Studien zur Musikwissenschaft, iii, B. Schott, Mainz 1970. [Ενδελεχής μελέτη της πραγματείας με μεταγραφή των παραδειγμάτων σε σύγχρονη σημειογραφία]
- Palisca Claude V. (επιμ.), *Hucbald, Guido, and John on Music: Three Medieval Treatises*, Music Theory Translation Series, Yale University Press, New Haven, CT 1978. [Αγγλική μετάφραση πραγματειών των Hucbald, Guido και John Cotton από τον Warren Babb με εισαγωγή και σχολιασμό του Palisca]
- _____, *Musica enchiridis and Scolica enchiridis*, Music Theory Translation Series, Yale University Press, New Haven, CT 1995. [Αγγλική μετάφραση του Raymond Erickson με εισαγωγή και σχολιασμό του Palisca]
- Planchard, Alejandro Enrique, *The Repertory of Tropes at Winchester*, 2 τόμοι, Princeton University Press, Πρίνστον, Ν.Υ. 1977. [Λεπτομερής ανάλυση του ρεπερτορίου του Winchester, της εξέλιξής του και της σχέσης του με τις παραδόσεις της ηπειρωτικής Ευρώπης. Στο τέλος του πρώτου τόμου περιλαμβάνεται

μια μικρή ανθολογία με κριτικές μεταγραφές σε σύγχρονη σημειογραφία]

Smits van Waesberghe, Joseph, *De musico-paedagogico et theoretico Guidone Aretino eiusque vita et moribus*, Leo S. Olschki, Φλωρεντία, 1953. [Σημαντική μελέτη για τη ζωή, την παιδαγωγική συνεισφορά και το θεωρητικό έργο του Guido, γραμμένη στα λατινικά]

Αναστατικές εκδόσεις

Rankin, Susan (επιμ.), *The Winchester Troper*, Early English Church Music, I, Stainer and Bell, Λονδίνο 2007.

Πρώιμη πολυφωνία II: πολυφωνία της Ακουιτανίας

Οι γενικοί όροι για την πολυφωνία του πρώτου μισού του 12^{ου} αι. που έχουν καθιερωθεί είναι *πολυφωνία της Ακουιτανίας* ή *πολυφωνία του St Martial*, καθώς πολλά από τα χειρόγραφα που έχουν διασωθεί ως τις μέρες μας σχετίζονταν με το μοναστήρι του St Martial (είτε ανήκαν στη βιβλιοθήκη του μοναστηριού, είτε προέρχονταν από αυτό). Πάντως, σχεδόν όλα τα χειρόγραφα προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Γαλλίας και βόρειας Ισπανίας, περιοχές που βρίσκονται στη διαδρομή που ακολουθούσαν οι προσκυνητές για το μοναστήρι του Santiago de Compostela.

Οι βασικές πηγές που περιέχουν το πολυφωνικό ρεπερτόριο της Ακουιτανίας είναι τέσσερις χειρόγραφα συλλογές που αποτελούνται από 9 διαφορετικά χειρόγραφα με περίπου 100 δίφωνα κομμάτια (περ.1100-1150): F-Pn lat. 3549, lat. 3719 και lat. 1139 και GB-Lbl Add. MS 36881. Σε αυτές πρέπει να προστεθεί και ο κώδικας *Calixtinus* με περίπου 20 δίφωνα κομμάτια (E-SC χωρίς κωδικό). Τα βασικά χαρακτηριστικά της πολυφωνίας της Ακουιτανίας συνοψίζονται ως εξής:

- Το νέο organum δεν αυτοσχεδιάζεται αλλά συντίθεται και καταγράφεται.
- Το μέλος βρίσκεται από κάτω (ως βάση της σύνθεσης) και η vox organalis από πάνω.
- Η φωνή που είχε την κίνηση (vox principalis) είναι τώρα η στατική.
- Εξαιτίας της αλλαγής του χαρακτήρα της, η vox principalis αλλάζει και όνομα και αποκαλείται πλέον tenor (<tenere=κρατώ). Η vox organalis μετονομάζεται σε cantus.
- Παρόλο που μεγάλο μέρος των πολυφωνικών

συνθέσεων βασίζεται σε προϋπάρχοντα λειτουργικά μέλη, υπάρχουν συνθέσεις όπου και οι δύο φωνές είναι νέες.

- Σε αντίθεση με τα παλαιότερα πολυφωνικά δείγματα, των οποίων τα κείμενα έχουν ασύμμετρη δομή, στην πολυφωνία της Ακουιτανίας απαντάμε έμμετρο στίχο με ομοιοκαληξία.
- Σε αντίθεση με τα παλαιότερα πολυφωνικά δείγματα όπου οι δύο φωνές έχουν τον ίδιο (ή κοντινό) αριθμό φθόγγων, στην πολυφωνία της Ακουιτανίας βρίσκουμε εκτεταμένη χρήση μελισμάτων πάνω σε ένα φθόγγο.

Στις δίφωνες συνθέσεις της Ακουιτανίας διακρίνονται δύο συνθετικές τεχνικές: α) η τεχνική ισοκράτη (που πλέον ονομάζεται *organum* προσδίδοντας στον όρο μια νέα σημασία) με κρατημένους φθόγγους στον tenor και μελίσματα στον cantus και β) η τεχνική *discantus* (ο όρος *discantus* αποτελεί άλλη απόδοση του όρου *diaphonia*) με κάθε φθόγγο του tenor να αντιστοιχεί σε έναν του cantus. Η τεχνική *discantus* επιτυγχάνεται με δύο τρόπους: συλλαβή έναντι συλλαβής ή μέλισμα έναντι μελίσματος.

Για την καταγραφή χρησιμοποιούνται ακουιτανικά νεύματα τα οποία τοποθετούνται σε τέσσερις χαραγμένες γραμμές. Αν και τα τονικά ύψη των φθόγγων είναι ξεκάθαρα, η ανάδειξη των συνηγήσεων είναι προβληματική καθώς η στοίχιση των νευμάτων είναι ασαφής. Παρόλο που τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρίες για την ρυθμική απόδοση των νευμάτων, η μεταγραφή τους παρουσιάζει προβλήματα και δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε κάτι το οποίο να θεωρείται σωστό/απόλυτο – αν υπάρχει κάτι τέτοιο. Όπως πολύ σωστά αναφέρει ο καθηγητής Leo Treitler, «η ερώτηση που θα πρέπει να μας απασχολήσει δεν πρέπει να είναι ‘πως τραγουδούσαν αυτή τη μουσική;’ αλλά μάλλον ‘πως μπορούμε εμείς να την τραγουδήσουμε;’»¹⁴

Βιβλιογραφία για την πρώιμη πολυφωνία II: πολυφωνία της Ακουιτανίας

Díaz y Díaz, Manuel C., *El códice calixtino de la catedral de Santiago*, Monografías de Compostellanum, ii, Centro de Estudios Jacobeos, Santiago de Compostela 1988. [Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πνευματική, θρη-

σκευτική, κοινωνική, γλωσσική και μουσική προσέγγιση των αρχών του 12^{ου} αι. σε σχέση με τον κώδικα *Calixtinus*]

- Fuller, Sarah Ann, *Aquitainian Polyphony of the Eleventh and Twelfth Centuries*, 3 τόμοι, University of California, Berkeley, [IN] 1969. [Διδακτορική διατριβή: η πρώτη εκτεταμένη έρευνα για την πολυφωνία της Ακουιτανίας που περιλαμβάνει και μεταγραφές]
- Treitler, Leo, «The Polyphony of St. Martial», στο *JAMS*, xvii, 1964, σ. 29-42.

Αναστατικές εκδόσεις

- Gillingham, Bryan (επιμ.), *Paris, Bibliothèque nationale, fonds latin 1139*, Publications of Mediaeval Musical Manuscripts, xiv, Institute of Mediaeval Music, Οττάβα, 1987.
- _____, *Paris, Bibliothèque nationale, fonds latin 3719*, Publications of Mediaeval Musical Manuscripts, xv, Institute of Mediaeval Music, Οττάβα, 1987.
- _____, *Paris, B.N., Fonds latin 3549; and London, B.L., Add. 36881*, Publications of Mediaeval Musical Manuscripts, xvi, Institute of Mediaeval Music, Οττάβα, 1987.
- Jacobus: Codex Calixtinus de la Catedral de Santiago de Compostela*, Kaydeda Ediciones, [Μαδρίτη] 1993.

Σύγχρονες εκδόσεις

- Gillingham, Bryan (επιμ.), *Saint-Martial Mehrstimmigkeit*, Wissenschaftliche Abhandlungen, xliiv, Institute of Mediaeval Music, Henryville, PA 1984. [Μεταγραφή σε σύγχρονη σημειογραφία του πολυφωνικού ρεπερτορίου του Saint Martial (F-Pn 1139, 3549 και 3719, καθώς και GB-Lbl Add. 36881)]
- Karp, Theodore, *The Polyphony of Saint Martial and Santiago de Compostela*, 2 τόμοι, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1992. [Ο πρώτος τόμος εξηγεί και υποστηρίζει τις θέσεις του συγγραφέα για την απόδοση του πολυφωνικού ρεπερτορίου των Saint Martial και Santiago de Compostela, το οποίο παρουσιάζεται σε σύγχρονη σημειογραφία στον δεύτερο τόμο. Αξίζει να γίνει σύγκριση με τις μεταγραφές που παρουσιάζει ο Gillingham καθώς οι δύο αποδόσεις έχουν εντυπωσιακές διαφορές μεταξύ τους]

Η σχολή της Παναγίας των Παρισίων (περ. 1150-1250)

Το 1160 ο Maurice de Sully έγινε αρχιεπίσκοπος του Παρισιού, ένα αξίωμα το οποίο διατήρησε για 36 χρόνια. Τρία χρόνια μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ξεκίνησε η αντικατάσταση του παλαιού ρωμανικού καθεδρικού της Παναγίας των Παρισίων με αυτόν που γνωρίζουμε εμείς σήμερα. Κατά την διάρκεια των πρώτων 40 χρόνων κατασκευής του ναού, δύο γενιές Πα-

14. L. Treitler, «The Polyphony of St. Martial», στο *JAMS*, xvii, 1964, σ. 29-42: 42.